
Négy nemzet, egy történelem

Napjainkban megújult érdeklődés övezi az ún. „visegrádi négyek” (Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország) történetének közös fejezeteit. Ennek az érdeklődésnek a lenyomata a Kiss Gy. Csaba és Mészáros Andor által szerkesztett *Visegrád – közös emlékezet? 1956 – 1968 – 1989* című konferenciakötet, amely összefoglalja a 2018-as konferencián elhangzott előadások szerkesztett változatát. A konferenciakötet 2020-ban, a Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány kiadásában jelent meg. A könyvben szereplő hét tanulmány szerzőjének nemzetiségi összetétele mindennél jobban reprezentálja azt a missziót, amelyet a szerkesztők és szerzők vállaltak, vagyis a nemzeti többszólamúságra való törekvést, a felülemelkedést a kisállami elfogultságokon. Két magyar mellett két lengyel, két szlovák és egy cseh nemzetiségű történész és politológus képviselteti magát, valamennyien kutatási területük elismert szakemberei.

Mindazok, akik ismerik Kiss Gy. Csaba életművét, pontosan tudják, hogy az ELTE Bölcsészettudományi Kara Művelődéstörténeti Tanszékén tanító Széchenyi-díjas irodalomtörténész és művelődéstörténész nemcsak évtizedek óta kutatja a lengyel, cseh, szlovák, horvát irodalom párhuzamosságait, közös pontjait, hanem mélyen bízik abban, hogy a közép-európai régióban élő népek képesek kialakítani egy élhető Közép-Európát. Kiss Gy. Csaba történészként, egyetemi tanárként, rengeteg tudományos munka szerzőjeként talán mindenkinél többet tett azért, hogy a 19. századi lengyel, cseh, szlovák, horvát értelmiség és irodalmi közeg szempontjai, dilemmái megjelenhessenek magyar nyelven – még hozzá a korabeli magyar gondolkodók álláspontjával egyenrangúan. Mint egykori egyetemi diákja az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, e sorok szerzője nem titkolja, hogy Kiss Gy. Csaba előadásai és szemináriumai a közép-európai nemzetépítésről, a szlovák és horvát történelemről vagy a himnuszok történetéről revelatív erővel hatottak rá, hiszen ezek az előadások alkalmat adtak arra, hogy a magyar történelmet egy másik (szlovák, lengyel stb.) tükrőben szemlélhesse. Kiss Gy. Csaba olyan témákhoz is bátran nyúlt, amelyeket az 1960–70-es évek egyoldalú, a történelmet csak a „gazdasági alapok” kutatására szűkítő hivatalos történelemfölfogása könnyű kézzel félretolt. Ilyen például a kultusz- és himnusz-történet. 2013-ban írt könyvet Kelet-Közép-Európa himnuszainak történetéről.

A kötet másik szerkesztője, Mészáros Andor neve ugyancsak nem ismeretlen mindazok előtt, akik kutatják Közép-Európa történetét. Az ELTE Bölcsészettudományi Kara Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszékének adjunktusa a cseh történelem kutatója. A szerkesztők, valamint a nemzetiségi szempontból vegyes szerzőgárda garanciája a toleráns megközelítésnek és a szakmai igényességnek.

Mint ahogyan a címből látszik, a tanulmányok három olyan évet választottak ki, amelyekben a szovjet típusú államszocialista rezsimmal szembeni ellenállás sűrítve jelent meg. Az 1956-os poznańi felkelés, a magyar forradalom és szabadságharc, az 1968-as csehszlovák „prágai tavasz” és a Szolidaritás mozgalom színre lépése 1980-ban, valamint az 1981-es szükségállapot bevezetése azok a kiemelkedő események, amelyek jelezték a rezsimmal szembeni ellenállás végsőkig fokozódását. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról, hogy ha kilépünk a közép-európai földrajzi és politikai térből, természetesen más rendszerellenes eseményeket is lehet találni, amelyek tanúbizonyságot adtak a szovjet típusú rendszerrel szembeni tömeges népi és társadalmi elégedetlenségről. Ilyennek tekinthető az 1953-as kelet-berlini felkelés (amely sajnos

egyre kevésbé van jelen az emlékezetben, legalábbis Németországon kívül, holott tulajdonképpen ez volt az első látványos aktus a szovjet rezsimmel szemben, és ráadásul az egykori Poroszország társadalmi és gazdasági tekintetben is sokkal inkább Közép-, mintsem Nyugat-Európa része), vagy a baltikumi „erdei testvérek” évtizedeken át tartó fegyveres ellenállása. De ha csak a közép-európai országokat vesszük figyelembe, akkor megtalálhatjuk a viszonylag csöndesebb, láthatatlan ellenállás jeleit: gondoljunk a magyar Fehér Gárda vagy a Kolhoz Kör működésére, vagy a Földalatti Lengyel Hadsereg tevékenységére az 1950-es években.

Mielőtt a tanulmánykötet írásait ismertetné, a recenzensnek választ kell adnia a címben fölített kérdésre: létezik-e az a bizonyos közös visegrádi emlékezet. A kérdés érezhetően foglalkoztatja a szerzőket is, nem véletlen a címben elhelyezett kérdőjel. Ugyan a tanulmányok többsége hitet tesz egyfajta közös emlékezet (vagy annak reménye) mellett, és ebben – tragikus módon bár, de érthetően – nagy jelentőséget tulajdonítanak a szovjet típusú államszocialista diktatúrával szembeni ellenállásnak, valamint határon átívelő szolidaritásnak, ám az kiderül például Kiss Gy. Csaba tanulmányából, hogy 1956 (azaz a magyar forradalom) megítélése másként értelmeződött a csehszlovák értelmiségben és közvéleményben, ami utóbb kihatott a magyar írók véleményére az 1968-as „prágai tavaszról”. Bár a Közép-Európa régió népeinek (vagy népei leginkább politikailag tudatos részének) szolidaritása talán soha nem volt olyan szilárd és biztos a történelemben, mint a szovjet típusú államszocializmussal szemben megfogalmazódva, érdemes a közös közép-európai sors kérdését távolabbról, a mélyebb történelem felől szemlélni. Így egy kicsit vissza kell menni a történelemben négyszáz évet, hogy kellően értékelhessük a közép-európai társadalmak közös kiállásának aktusait 1956-ban, 1968-ban és 1981-ben.

Kétségtelen, hogy a négy – illetve 1993-ig, Csehszlovákia fölbomlásáig három – ország történelmében és kultúrájában találhatunk számos közös pontot. Mindez nem meglepő, hiszen Európa egyazon földrajzi terében helyezkednek el, és így a történelmük során őket ért külső kihívások is azonosak voltak. Mindenekelőtt utalhatunk arra, hogy a térség népei Császárságok birodalmak fogták abroncsba: időben előrehaladva a Német-római Császárság, majd annak fölbomlását követően a romjain megalakult Osztrák Császárság, az Oszmán Birodalom, Poroszország (és a porosz vezetéssel megalakult Németország 1871-től), majd végül Oroszország. A közép-európai régiókban élő népeknek állandóan védekezniük kellett a birodalmakkal szemben, miközben maguk is olykor igényelték – miként a csehek 1867-ig, vagy a magyarok 1918-ig – a birodalmi keret nyújtotta védelmet.

A térség sorsát négy csata befolyásolta döntően. A mohácsi csata (1526) után a Habsburg-dinasztia szerezte meg a magyar és cseh királyi címet, az 1620-as fehérhegyi csatát követően a Habsburgok véglegesen megsemmisítették a cseh rendi ellenállást, Buda bevétele, azaz török uralomtól való felszabadítása után, 1687-ben a magyar rendek lemondtak a szabad királyválasztásról, a königráti csata (1866) után pedig végleg eldőlt, hogy a Habsburg-dinasztia kizsorul a német magterületről. A Habsburg-dinasztia évszázados eltolódása kelet felé kiteljesedett, és tulajdonképpen 1866–67-ben alakult ki véglegesen a Habsburgok dunai állama. A magyarok és csehek 1526 óta, a lengyelek egy része pedig 1772, azaz Lengyelország első felosztása óta éltek a Habsburg-monarchia keretében.

A 20. században, a birodalmak romjain megalakult nemzetállamok kialakulása sem hozott megnyugvást a térség és a benne élő népek problémáira. Hiszen a régió népeinek nemzeti aspirációi egymással szemben fogalmazódtak meg, amely az etnikai feszültségek, kvázi polgárháborús helyzetek tartósításához vezetett. Az autoriter rendszerek nagymértékben akadályozták a demokratizálódást. Végül a hitleri Németország és a

Szovjetunió fölörölték a demokratikus mozgalmakat a régióban. 1945 után Közép-Európa népei szovjet uralom alá kerültek, ami hosszú időre véget vetett a nemzeti szuverenitás érzése megélésének és a demokratizálódás esélyének. Az ellenállás azonban parázslott a hamu alatt, és majdnem évtizedenként kitört Közép-Európában: 1953-ban az NDK-ban, 1956-ban a lengyelországi Poznańban és Magyarországon, 1968-ban Csehszlovákiában, 1970-ben a lengyelországi Tengermeleken, majd 1976-ban és 1980-ban ismét Lengyelországban. Ennek az ellenállásnak állít emléket a konferenciakötet.

Paweł Sasanka történész, a varsói Nemzeti Emlékezet Történeti Intézetének kutatója a lengyelországi 1956 eseménytörténetével és annak recepciójával foglalkozik (13–22. o.) A szerzők gazdagon élnek irodalmi utalásokkal, ami a közép-európai írók hagyományos politikai szerepét tekintve nem meglepő. Sasanka rögtön egy irodalmi idézettel vezeti be tanulmányát, amely Eugeniusz Gołębiowski *Mrok. Polska 1956* (Sötétség. Lengyelország 1956) című 1956–1957-ben írt regényéből származik (13.) Sasanka végigtekinti a folyamatot, miként változott 1956 poznańi eseményének recepciója a közéletben és a történelempolitikában. A Władysław Gomułka-féle vezetés természetesen és érthetően a „hallgatást” választotta: mindent igyekezett elfelejteni és elfojtani, ami a poznańi tüntetéshullámhoz kapcsolódott – ami annál is inkább érdekesebb, mert éppen e tüntetéshullám tette lehetővé a reformistának tartott Gomułka első titkárrá történő kinevezését.

Poznań szerepének elhallgatása mutatja, hogy Gomułka reformizmusának kezdettől megvolt a határa. Az 1980-as években a Szolidaritás törte meg a hallgatás falát. Az 1989-es fordulat aztán teljes váltást eredményezett: az 1956-os poznańi eseményeket úgy tárgyalták, mint amelyik beilleszkedett egy sorba. A nemzeti emlékezetpolitikában 1956 júniusa vezette be a lengyel „rendszerellenes hónapok” sorát: 1956 júniusa, 1970 decembere, 1976 júniusa és 1980 augusztusa az államszocialista rezsimmel való szembenállás hónapjai lettek. (17.) 1956 júniusát sem hagyta érintetlenül a közép-európai térség ünnepeit érintő átpolitizálás. A 60. évfordulón, 2016-ban a Nemzetvédelmi Minisztérium és Poznań városvezetése esett egymásnak, ugyanis a Nemzetvédelmi Minisztérium csak azzal a feltétellel biztosította volna a katonai tiszteletadást, ha a poznańi mártírokkal együtt fölolvassák a 2010-es szolovszki repülőgép-szerencsétlenségben elhunytak nevét. Ez a politikai árukapcsolásra törekvés azonban fölháborodást keltett a poznańi lakosok körében. (19.) Mindez nem lenne érdekes, ha hasonló átpolitizálások nem sújtanak más népek, köztük a magyarok jeles 20. századi emléknapjait.

Juraj Marušiák történész, politológus, a Szlovák Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézetének kutatója elemzi a magyar 1956 csehszlovákiai recepcióját. (23–42.) Kiss Gy. Csaba és a posztkoloniális múltábrázolásról érkező Bakula Bogusław mellett Marušiák tanulmánya szól a régió népei közötti emlékezetbeli különbségről, sőt a nemzeti, kisállami emlékezetek konfliktusáról. Marušiák tanulmánya például arról, hogy „1956 arra mutatott rá, hogy a közös múlt ellenére a kelet-közép-európai társadalmakban sokkal több olyan elem volt, ami elválasztotta, mint olyan, amely összekapcsolta volna őket.” (23.) Kiss Gy. Csaba tanulmánya a csehszlovák és magyar értelmiség jelentős részének ellentétét a magyar írók álláspontját rekapitulálva mutatja be. Hivatkozik egyebek mellett Illyés Gyula augusztus 21-i naplójegyzetére, amelyben az író említést tesz a lelkében kavargó érzések között jelen lévő keserű elégtételről: „Keserű, de rögtön szívig ható nyelés a nemzet passzív kínkehelyéből: 56-ban a prágai tömegek Nagy Imre ellen tüntettek, négyszer verték le a magyar követség Kossuth címerét; az újjá szervezendő pesti rendőrségnek Csehország ajándékozott gumibotot, két vagonnal.” (69.) Mellesleg Kiss Gy. Csaba az egyetlen a

szerzők közül, aki következetesen „prágai–pozsonyi tavaszról” ír, nem elfeledkezve arról, amit gyakran Magyarországon hajlamosak vagyunk elfelejteni: Szlovákiában épp-úgy reformhangulat uralkodott, mint Csehszlovákia cseh területű részén.

Peter Káša irodalomtörténész, az Eperjesi Egyetem Bölcsészettudományi Kara Közép-Európa Tanulmányok Tanszékének professzora szerzőjének tanulmánya kilóg némileg a könyv egyéb írásai közül. Dominik Tatarka kommunista szlovák író 1968-as fordulatát választotta tárgyául. (53–62.) Tatarka sorsa sűrítve tartalmazza azoknak az értelmiségieknek a sorsát, akik 1945-ben lelkesen csatlakoztak a kommunista párt-hoz, majd kiábrándulva tolódtak az ellenzéki irányába. A még I. világháború előtti Magyarországon született Tatarka fiatalon a kommunista párt tagja lett, hogy aztán oda-álljon 1968-ban Alexander Dubček mellé. Ennek honorálásaképpen az államszocialista rendszer minden módon büntette Tatarkát: kizárták az Írók Szövetségéből, betiltották a könyveit, és az állambiztonság szigorú megfigyelés alatt tartotta 1989 májusában bekövetkezett haláláig. Tatarkát már 1956 áprilisában bírálták *Párizsi séták* című riportorozatáért a csehszlovák írók kongresszusán. (56.) Később is gyakran illették kritikával a könyveit, és a családottság, kölcsönös bizalmatlanság Tatarka és a rezsim közt egyre fokozódott. Sorsa nem ismeretlen idehaza sem, elegendő gondolni a „fényes szelek” nemzedékének nem egy kiváló tagjára, vagy éppen magára Illyés Gyulára.

Mészáros Andor az emlékezet tereiről írt, amely szintén egyre népszerűbb téma a magyar történészek körében. (77–87.) A francia Pierre Nora történész az „emlékezet helyeivel” foglalkozó vizsgálódásával új típusú kutatási irányt teremtett. Mészáros bemutatja párhuzamosan a magyar, cseh, lengyel, horvát és szlovén fővárosok fejlődését. Feltűnő a hasonlóság a közép-európai fővárosok térszimbolikája között. Mindegyik város a 19. század közepén-végén kezd nagyvárossá válni. A nemzetépítés elsődleges terepe a kultúra. Nem véletlenül mindenütt ünnepnap a Nemzeti Színház és a Nemzeti Múzeum föl-építése. A kultúra tereinek (színház, múzeum, egyetem) felépítését és átadását a nemzeti történelem kiemelkedő személyiségei emlékművének fölállítása követte. Így Pozsony példáján érzékeltetve: a 19. század végén megkezdődött a nagyvárosi terek kialakítása, majd a Városi Színház megalapítása (1886), és Mária Terézia lovasszobrának fölállítása (1897). (77–78.) A nemzeti nagyság konstruálásának aktusát aztán a múlt átalakítása követte: Prágában ledöntötték a Habsburgok által a fehérhegyi csata emlékére emelt Mária-oszlopot, Pozsonyban lehullt Mária Terézia lovasszobra. A nemzeti múlt és identitás fúrása-faragása-árokásása, hol fizikai, hol szimbolikus eszközökkel, azóta is tart, erről Budapest akár a 2010-es években is tud mesélni.

Bár Pestnek is van szlovák, német, szerb, Varsónak német és jiddis nyelvű zsidó története, a legizgalmasabb mégis Pozsony esetében a nemzeti identitások együttélése, és a különböző identitásrétegek szétszalazása. Hiszen míg Pest-Buda vagy Budapest mindig a magyar állam fővárosa maradt, bármekkorára zsugorodott ez az államterület, Varsó pedig 1918-tól mindmáig az egységes Lengyelország fővárosa, addig Pozsony esetében állandó államváltásról beszélhetünk: hiszen hol Magyarországhoz, hol Csehszlovákiához, hol Szlovákiához, majd megint Csehszlovákiához, végül ismét Szlovákiához tartozott. A politikai változások és válságok az új építésű pozsonyi Sétatér elnevezésén is nyomon követhetőek: az elmúlt kétszáz évben Radetzky, Kossuth és Palacky nevét viselte a tér, és persze hívták egyszerűen Sétatérnek is, míg végül Pavol Országh Hviezdoslav szlovák költő nevét vette föl. (79.) Jól jelzi a nemzeti kultuszok sajátosságát, hogy Pavol Országh Hviezdoslav a pályája elején magyarul verselgető költőből, Petőfi Sándor és Arany János tisztelőjéből vált a szlovák függetlenség és a csehekkel való egyesülés támogatójává.

Bakuła Bogusław történész, irodalomtörténész, a poznaí Adam Mickiewicz Egyetem professzora egy modern, mondhatni „divatos” nézőpontból: a posztkoloniális szemszögből vizsgálja meg a térség népeinek közös emlékezetét. (89–106.) A posztkoloniális nézőpont igen jól alkalmazható a térség népeinek közös emlékezésére a Szovjetunió bukását követően. Hiszen a Szovjetunió által kialakított és a közép- és kelet-európai népeire rákényszerített függőségi viszony valóban párhuzamba állítható azzal a függőségi rendszerrel, amelyet az Egyesült Államok kényszerített Közép-Amerika „banánköztársaságaira”: ennek a függőségi viszonyoknak eleme volt a gazdasági kifosztás, a politikai és katonai alárendelődés és az ellenzéki mozgalmak elfojtása. A Szovjetunió visszaszorulását, majd szétesését követően a gyarmatosított iránt érzett komplex (hol belenyugvó, túlzottan aláztos, hol csendesen gyűlölő) érzelmek szükségszerűen felszínre törnek. Bogusław szerint „a közös emlékezet ilyen körülmények között olyan emlékezet, amely örökli a különféle történelmi és politikai függőségek maradványait, ezért pillanatnyi egyetértés alapján jön létre.” (98.) Közép-Európában annyiban bonyolultabb volt a helyzet, mint Közép-Amerikában, hogy a nemzeti aspirációk és kölcsönös sérelmek kiolvadtak a szovjet elfojtás évtizedeit követően. Így egy kettős sérelemről beszélhetünk: a külvilággal (az elnyomóval, illetve a nem vagy későn segítő Nyugattal) szemben, valamint egymással szemben.

A rendszerváltoztatás után a közép-európai népek gyakran úgy próbáltak lélektanilag felülemelkedni a posztkolonális pszichózison, hogy az elvezetett az áldozat-mítosz fölerősödéséhez. Az emlékezet enyhítése segít elviselni azt, hogy korántsem volt egységes az ellenállás. Így 1956-ban lengyel rendőrök lőttek a tüntető munkások és diákok közé, ám ez alig van jelen a lengyel emlékezetben. Hiszen ez óhatatlanul csorbítaná a lengyel emlékezetet arról, hogy a nép egységes volt az „idegen”, azaz szovjet megszállók elleni küzdelemben. Hasonló, bár fordított mechanizmus az, amikor a magyar közvélemény úgy emlékezik Nagy Imrére, mint a forradalom mártírjára, és elfeledkezik arról, hogy kommunista politikus volt, akit végső soron saját elvtársai végeztek ki. (101.) A múlt megszépítő eleme az államszocialista időszakon belül egy „aranykor” vagy legalábbis aranyozott kor tételezése: ami a magyaroknak a „gulyáskommunizmus”, az a cseheknek és szlovákoknak a „knédli kommunizmus” volt. Mindkettő a hatalommal kötött kompromisszumon alapult: a pártállam békén hagy, ha cserébe te is békén hagyod, azaz beletörődsz a rendszer megváltoztathatatlanságába. (102.) Ezek a mítoszok segítettek áthidalni a tehetetlenség és passzivitás rossz érzésén. Jellemző módon a lengyeleknek nem volt a szocializmuson belüli aranykora, Lengyelországban folyamatos volt az ellenállás, még a reformer Gomulkával szemben is.

A kötetben elfért volna néhány fénykép, illusztráció, különösen Mészáros Andor emlékeztörténeti tanulmánya igényelte volna ezeket, hiszen a magyar olvasó nem feltétlenül ismerős Varsó, Prága és Pozsony főterein.

A kötet egyaránt tartalmaz politika-, irodalom-, emlékezet-, kultusz- és várostörténeti fejezeteket, így alkalmas arra, hogy mind az egyetemi diákokat, mind a szélesebb olvasóközönseget megismertesse a közép-európai népek emlékezetének három-négy 20. századi csomópontjával. Reméljük, hogy még sok hasonló mű születik, amely képes árnyaltan, a kisállami szűkkeblésűen felülemelkedve, többszólamúan bemutatni a régió népei történetének közös metszeit.

(Kiss Gy. Csaba – Mészáros Andor (szerk.): Visegrád – közös emlékezet? 1956 – 1968 – 1981. Esztergom, 2020, Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány, 109 p.)